

Epizode i prikazi života Gotame Buddhe u buddhističkoj umjetnosti

Štambuk, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:138463>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije

Marija Štambuk

**EPIZODE I PRIKAZI ŽIVOTA GOTAME BUDDHE U
BUDDHISTIČKOJ UMJETNOSTI**

Diplomski rad

Mentorica: Višnja Grabovac, v. lekt.

Zagreb, 2021.

SADRŽAJ

Uvod.....	3
1. O tekstovnim izvorima za proučavanje Buddhina životopisa.....	4
1.1. Pālijski kanon.....	4
1.2. Ostali tekstovni izvori.....	6
1.2.1. Mahāvastu.....	6
1.2.2. Lalitavistara.....	6
1.2.3. Nidānakathā.....	6
1.2.4. Buddhačarita.....	7
2. Ukratko o razvoju buddhizma i životopisu njegova osnivača.....	8
3. Umjetničke škole u Indiji.....	11
3.1. Gandhārska škola.....	11
3.2. Umjetnost Mathure.....	12
4. Epizode života Gotame Buddhe i njihovi primjeri u umjetnosti.....	14
4.1. Začeće i rođenje.....	14
4.2. Odlazak u isposništvo.....	21
4.3. Probuđenje (<i>bodhi</i>).....	27
4.3.1. Mārina iskušenja.....	30
4.4. Pokretanje kotača nauke.....	32
4.5. Ulazak u konačnu <i>nibbānu</i>	38
5. Zaključak.....	41
6. Literatura.....	42
7. Popis ilustracija.....	45
8. Pokrate.....	48

Epizode i prikazi života Gotame Buddhe u buddhističkoj umjetnosti

Sažetak: Ovaj diplomski rad donosi pregled ključnih epizoda života Gotame Buddhe kao i reprezentativne njihove prikaze u buddhističkoj umjetnosti, nadahnute tekstovnim izvorima koji su nastajali u razdoblju od otprilike 5. st. pr. Kr. do 5. st. Životopis Gotame Buddhe imao je velik utjecaj na razvoj indijske umjetnosti, a danim primjerima obuhvaćeno je razdoblje od prve polovice 1. stoljeća do kraja 4. stoljeća. Naime, u tome periodu nastaje svojevrsna simbioza buddhizma i zapada, ponajviše zbog njegovanih odnosa i trgovine između Indije i Grčke, odnosno Rima. Helenistička, rimska i indijska kultura stopile su se u novu indo-grčku, odnosno indo-rimsku umjetnost koju danas poznajemo kao gandhārsku umjetnost.

Ključne riječi: Gotama Buddha, životopis Gotame Buddhe, buddhistička umjetnost, Gandhāra

Biographical episodes and depictions of Gotama Buddha's life in Buddhist art

Abstract: This graduate thesis provides an overview of crucial episodes in the life of Gotama Buddha as well as their representative depictions in Buddhist art, inspired by textual sources that were developed in the period from about the 5th century BC to the 7th century. The biography of Gotama Buddha had a great influence on the development of Indian art and the examples given cover the period of the first half of the 1st century to the end of the 4th century. In this period a kind of symbiosis of Buddhism and the West emerged in India, mostly due to the nurtured relations and trade between India and Greece, ie Rome. Hellenistic, Roman and Indian culture merged into the new Indo-Greek and Indo-Roman art we know today as Gandhāra art and which is one of the main themes of this thesis.

Key words: Gotama Buddha, biography of Gotama Buddha, Buddhist art, Gandhāra

Uvod

Cilj je ovoga rada opisati i prikazati ključne epizode života Gotame Buddhe u umjetnosti sjeverozapadne Indije u razdoblju od otprilike prve polovice 1. st. pr. Kr. do 4. st. n. e. Ključne epizode života Gotame Buddhe jesu sljedeće: začecje i rođenje, odlazak u isposništvo, probuđenje, odolijevanje Mārinim iskušenjima, pokretanje kotača nauke te ulazak u konačnu *nibbānu*. Svaka će epizoda biti oprimjerena skulpturalnim i reljefnim prikazima, a najveći broj primjera pripada tzv. gandhārskoj umjetnosti.

Ovaj se diplomski rad sastoji od sedam poglavlja, a poglavlje kojemu će se posvetiti najveća pažnja bit će četvrto poglavlje budući da ono pokriva glavninu tematike ovoga rada.

Nakon uvodnog dijela slijedi prvo poglavlje koje sadrži sažet opis početka buddhizma kao duhovnog pokreta te ključne podatke o životu njegovog osnivača. U drugom poglavlju riječi će biti o najvažnijim tekstovnim izvorima za razumijevanje Buddhina životopisa. Najviše će biti riječi o palijskom kanonu budući da predstavlja jedini u cijelosti sačuvan kanon neke buddhističke škole (kanon pripada školi theravādi). Taj je kanon, sačuvan na jeziku pāli, a zapisan je na Šri Lanki u vrijeme vladavine kralja Vaṭṭagāmanija, krajem stare ere.¹

U trećem poglavlju predstaviti će se dvije najreprezentativnije umjetničke škole u sjevernoj Indiji. Time će se čitatelju približiti povijesni i vjerski kontekst u kojemu su nastajala djela o kojima će se raspravljati u središnjem poglavlju rada. Četvrto poglavlje, središnji i najbitniji dio ovog rada, donosi primjere buddhističke umjetnosti za svaku od izdvojenih epizoda Buddhina života. U petom poglavlju iznosi se zaključak rada nakon čega slijedi popis korištene literature.

Dodatna napomena: u ovome će se radu primarno koristiti pālijske inačice imena i pojmova. Sanskrtske će se inačice dati ili samostalno u zagradi ili u zagradi nakon palijske inačice.

¹ Katičić (1973: 156).

1. O tekstovnim izvorima za proučavanje Buddhina životopisa

1.1. Pālijski kanon

Kada je riječ o proučavanju životopisa Gotame Buddhhe (skt. Gautama Buddha) na raspolaganju su nam brojni izvori od kojih će najvažniji biti predstavljeni u ostatku ovoga poglavlja. To su redom: pālijski kanon Tipiṭaka, Buddhacarita, Lalitavistara, Mahāvastu i Nidānakathā.

Prema buddhističkoj predaji, nedugo nakon Buddhine smrti održan je u gradu Rāḍagahi (skt. Rāḍagrha) pod pokroviteljstvom kralja Aḍātasattua (skt. Aḍātaśatru) sabor kojemu je svrha bila sakupiti i čvrsto utvrditi Buddhina učenja ali i pravila ponašanja unutar redovničke zajednice. Saborom je predsjedao Mahākassapa (skt. Mahākaśyapa), redovnik i jedan od najvažnih Buddhinih učenika. Na tome je saboru redovnik Ānanda (Buddhin podvornik) prema sjećanju izrecitirao Buddhine propovijedi, navodeći i mjesto u kojem su izrečene dok je redovnik Upāli iznio pravila za ponašanje redovnika koje je Buddha davao tijekom četrdest i pet godina svoga vođenja redovničke zajednice. Iako su stručnjaci složni u mišljenju da predaja prema kojoj je najveći dio kanona sakupljen neposredno nakon Buddhine smrti ima malu povijesnu vrijednost, za pretpostaviti je da se nakon smrti velikoga učitelja zaista održala neka vrsta skupa kojemu je cilj bio utvrditi načine za daljnje preživljavanje zajednice. Kanon kakvoga ga danas znamo nije homogen tekst već se sastoji od tekstova različite starosti i različite svrhe. Nakon Buddhine smrti, zajednica se nastavila razvijati i do 3. stoljeća pr. Kr. već su postojale mnoge škole koje su se razlikovale po svome shvaćanju pojedinih doktrinarnih točaka. U buddhističkoj se tradiciji tvrdi da se prvotna zajednica raslojila na osamnaest škola podijeljenih u dvije grane: theravāda (govor starih/starješina) i mahāsāṅghika (pripadnici većinske zajednice). Svaka je škola vjerojatno posjedovala svoj kanon ili tekstove koje je smatrala osobito vrijednim, međutim, važno je napomenuti da su kanoni ostalih škola sačuvani uglavnom u fragmentima i to najčešće ne u izvorniku već u kineskim i tibetskim prijevodima. Jedino je kanon škole theravāde sačuvan u cijelosti. On je, prema predaji, donesen sa sjevera Indije na Šri Lanku nakon trećega buddhističkoga sabora u 3. st. pr. Kr. gdje je i zapisan krajem stare ere, u vrijeme vladavine kralja Vaṭṭagāmanija.²

Sam naziv kanona - Tipiṭaka (*Ti*, pāli tri; *piṭaka*, košara) govori da se kanon sastoji od tri glavna dijela, odnosno „tri košare“ To su:

- Vinayapiṭaka (Košara redovničke discipline);³

² Katičić (1973: 156).

³ *Vinaya* (redovnička disciplina). Tu su iznesena pravila za ponašanje redovnika i redovnica kao i brojni propisi kojima se uređuje svakodnevni život u samostanu ali i ponašanje prema laicima.

- Suttapiṭaka (skt. *sūtra*, Košara poučnih razgovora, odnosno Buddhinih propovijedi);
- Abhidhammapiṭaka (skt. *abhidharma*, Košara razmatranja o nauci).

Dijelovi Vinayapiṭake jesu sljedeći:

- Suttavibhaṅga (dodatno se dijeli na dio u kojem se donose prijestupi koji zahtijevaju isključenje redovnika i dio vezan uz blaže prijestupe koji zahtijevaju samo opomenu ili ukor. Svako je pravilo „uokvireno“ narativnim okvirom u kojem se iznosi kratki biografski fragment Buddhina života);
- Khandhaka (dijeli se na Mahāvaggu (ovaj dio sadrži i podulji prikaz Buddhina života od probuđenja do pokretanja kotača nauka) i Ćullavaggu koja, između ostaloga, donosi i opis prva dva buddhistička sabora);
- Parivāra (zbirka kraćih tekstova kasnijega datuma).

U Suttapiṭaki su sadržane uglavnom Buddhine propovijedi koje je, kako je rečeno, Ānanda prema sjećanju izrecitirao tijekom okupljanja redovnika na prvome buddhističkom saboru. Za Ānandu se smatra da je jedini sljedbenik Buddhe koji je čuo sve Buddhine propovijedi. Suttapiṭaka sadrži neke od najvažnijih buddhističkih tekstova, a sastoji se od pet zbirki (*nikāya*):

- Dīghanikāya (skt. *dīrgha*, Zbirka dugih izlaganja);
- Maḍḍhimanikāya (skt. *madhyama*, Zbirka srednje dugih izlaganja);
- Saṃyuttanikāya (skt. *samyukta*, Zbirka izlaganja razvrstanih u skupine);
- Aṅguttaranikāya (skt. *ekottara*, Zbirka izlaganja s jednim članom više);
- Khuddakanikāya (skt. *kṣudraka*, Zbirka manjih komada).⁴

Khuddakanikāya se dalje sastoji od sljedećih dijela: Khuddakapāṭha, Dhammapada, Udāna, Itivuttaka, Suttanipāta, Vimānavatthu, Petavatthu, Theragāthā, Therīgāthā, Āṭaka, Niddesa, Paṭisambhidāmagga, Apadāna, Buddhavaṃsa i Ćariyāpiṭaka.

Kada je riječ o proučavanju Buddhina životopisa valja istaknuti sljedeća djela Khuddkanikāye: Buddhavaṃsa, Suttanipāta, Āṭaka, Apadāna i Ćariyapiṭaka.

⁴ Katičić (1973: 162-163).

1.2. Ostali tekstovni izvori

1.2.1. Mahāvastu

Mahāvastu je djelo sačuvano na tzv. buddhističkome hibridnome sanskrtu. U prijevodu naslov znači „Veliki događaj“ ili „Veliki predmet pripovijedanja“ (što je Buddhin život). Rukopisi su pronađeni u Nepal u 19. stoljeću i poslani u Pariz. Kritičko izdanje u tri sveska priredio je Émile Senart (1882.-1897.), a prijevod je dao J. J. Jones (1949.-1956.). Ovaj tekst pripada buddhističkoj školi mahāsaṅghika-lokottaravādi koja se smatra pretečom tzv. mahāyānskoga buddhizma u kojem se Buddha više ne smatra čovjekom već nadnaravnim, transcendentnim bićem koje nadilazi ovaj svijet i koji se spušta među ljude zbog svoga neizmjernoga suosjećanja. Mahāvastu se sastoji od tri veće cjeline: u prvoj se pripovijedaju događaji koji su se (uglavnom) zbili u prijašnjim životima Buddhe; drugi dio započinje Buddhinim začecem i rođenjem i nastavlja se do opisa probuđenja i stjecanja prvih sljedbenika; u trećem se dijelu, između ostaloga, donosi i opis pokretanja kotača nauka, odnosno prve propovijedi. Mahāvastu je vrlo opširan i „kićen“ Buddhin životopis koji od čitatelja zahtijeva strpljenje pri čitanju dugih nabranja Buddhinih veličanstvenih osobina i postignuća.

1.2.2. Lalitavistara

Lalitavistara (Prostiranje igre ili Opširan prikaz igre)⁵ je djelo nastalo vjerojatno u prvim stoljećima nove ere. Pripada školi sarvāstivādi i sačuvano je na sanskrtu. U Lalitavistari je vidljiv utjecaj mahāyānskog buddhizma ali joj jezgra pripada staroj kanonskoj tekstovnoj predaji. Lalitavistara govori o Buddhinom životu od njegovog spuštanja s neba Tusita u majčinu utrobu u obličju bijeloga slona pa sve do njegove prve propovijedi u Parku jelena. Kao i Mahāvastu odlikuje se kićenim stilom, dugim opisima i nabranjima Buddhinih kvaliteta kao i detaljnim opisivanjem događaja iz Buddhinog života od kojih neki nemaju svoju paralelu u ranijim tekstovima.

1.2.3. Nidānakathā (Priča o početku)

Kanonska zbirka Ātaka nalazi se u Khuddakanikāyi Suttapiṭake. Ona, međutim, ne sadrži cjelovite pripovijesti o Buddhinim prijašnjim egzistencijama već samo stihove u kojima se, najčešće, sažima pouka pripovijesti. Važno je naglasiti da su mnogi stihovi sasvim nerazumljivi bez proznoga komentara koji postoji za svaki stih sadržan u toj kanonskoj knjizi. Taj prozni

⁵ Katičić (1973:188).

komentar naziva se *Āṭakatṭhavaṇṇana*. Sastavljen je vjerojatno oko 5. stoljeća a možda predstavlja i prijevod nekog ranijega komentara na sinhaleškom jeziku. *Āṭakatṭhavaṇṇana* je, dakle, komentar uz kanonsku knjigu *Āṭaka* i predstavlja najraniji pokušaj theravādske škole sastavljanja više-manje cjelovite predaje o Gotaminu životu.⁶ *Nidānakathā* je uvod u taj komentar a sastoji se od tri dijela: prvi prikazuje prethodne Gotamine živote prije rođenja na nebu Tusita dok je još bio Bodhisattva; drugi dio govori o njegovom rođenju u Kapilavatthuu, u obitelji Suddhodane i Māye pa sve do probuđenja, a treći opisuje ostatak Buddhina života do izgradnje samostana *Āṭavana* u kojem je Buddha, prema predaji, okupljenim redovnicima ispričao najveći broj priča o svojim prijašnjim životima.

1.2.4. *Buddha-carita* (Život Buddhin)

Buddha-carita je izrazito cijenjeno djelo pjesnika *Aśvaghoṣe* za kojega se pretpostavlja da je živio u 1. ili 2. stoljeću. To je elegantan spjev o Buddhinom životu i jedno od najuspjelijih djela klasične indijske književnosti. Djelo je izvorno sastavljeno na klasičnom sanskrtu, međutim na sanskrtu je do danas ostalo sačuvano samo prvih četrnaest pjevanja dok je ostalih četrnaest sačuvano u kineskom i tibetskom prijevodu. *Buddha-carita* je izniman primjer klasične književnosti (skt. *kāvya*) koja je cvjetala je na dvorovima indijskih kraljeva i moćnika u razdoblju od 2. st. pr. Kr. do 1200. st. n. e., a uključivala je i prozu i poeziju.

⁶ Katičić (1973: 172).

2. Ukratko o razvoju buddhizma i životopisu njegova osnivača

Buddhizam je jedna od pet najvećih religija danas s oko 150 do 500 milijuna sljedbenika. Javlja se u 6. stoljeću pr. Kr. kao duhovni pokret na području sjeverne Indije, a osnivač mu je Gotama Buddha. Među glavna ili najpoznatija načela buddhizma ubrajaju se nenasilje (*ahiṃsā*), suosjećanje i ljubav prema svim živim bićima. Buddhino se učenje temelji na četiri plemenite istine- istina o patnji (*dukkha; duḥkha*), istina o nastanku patnje (*samudaya*), istina o prestanku patnje (*nirodha*) te istina o putu koji vodi do prestanka patnje (*magga; marga*). Te četiri istine zajedno sa osmerostrukim putem predstavljaju osnovu buddhizma. Nauk o srednjem putu, četiri istine i osmerostrukome putu Buddha je, prema predaji, podijelio sa svojim učenicima u propovijedi koja se naziva *Dhamma-ćakka-ppavattana-sutta* (skt. *Dharma-ćakra-pravartana-sūtra*) ili u prijevodu Sutta o pokretanju kotača nauka. To je njegova prva propovijed, održana nakon što je dosegnuo probuđenje (*bodhi*) i oslobođenje (*mokṣa*) u Parku jelena u Isipatani.⁷

Osam elemenata plemenitog puta dijelimo u tri osnovne kategorije:

- mudrost (*paññā; praññā*)

1. ispravno razumijevanje/nazor/uvid (*sammā ditthi*)
2. ispravna namjera/odluka (*sammā sankappa*)
3. ispravan govor (*sammā vācā*) – izbjegavanje laži

- moralnost (*sīla; śīla*)

4. ispravno djelovanje/ponašanje (*sammā kammanta*) – izbjegavanje radnji koje su protiv moralnog zakona;
5. ispravno življenje (*sammā ādīva*) – izbjegavanje zanimanja koja ugrožavaju bića – mesar, lovac, trgovac oružjem ili narkoticima;

- usavršavanje uma/koncentracija (*samādhi*)

6. ispravan napor/nastojanje (*sammā vāyāma*) – izbjegavanje loših karmičkih djela;
7. ispravna svjesnost/pozornost/sabranost (*sammā sati*) – vladanje svojim tjelesnim i mentalnim funkcijama;
8. ispravna koncentracija/zadubljenost (*sammā samādhi*) – yoginsko zadubljenje.

Tijekom svog života Buddha je putovao po Indiji i širio svoj nauk a nakon njegove smrti se buddhizam širi i izvan granica Indije. Tome je uvelike doprinio Ašoka (Aśoka), kralj iz dinastije

⁷ Nalazi se u SN 56.11.

Maurya i jedan od najvećih vladara u povijesti Indije, koji je, prema buddhističkoj tradiciji, bio zaštitnik i promicatelj buddhizma. Vodio je mnoge krvave osvajačke ratove, a nakon rata za Kalingu doživio je duboku moralnu krizu i tada se preobraćuje na buddhizam. Vladao je od 274.-232. g. pr. Kr. (Katičić, 1973: 41) i nakon trećeg sabora u Pataliputti mnoge je redovnike slao u misije izvan granica carstva kako bi širili nauk, uključujući i svog brata (ili sina)⁸ Mahindu (skt. Mahendra) kojeg je poslao na Šri Lanku. Svoja vladarska načela ostavio je zapisana na natpisima po čitavoj Indiji, a njegovi natpisi sadrže, među ostalim, dijelove Suttanipāte (Katičić, 1973: 164-165).

S vremenom su se Buddhina učenja počela drugačije tumačiti te je došlo do stvaranja različitih interpretacija Buddhinih učenja te samim time i dijeljenja buddhističke zajednice. Dva glavna ogranka čine hīnayāna (Malo vozilo) i mahāyāna (Veliko vozilo). Škole koje se ubrajaju u hīnayānu jesu: theravāda (skt. sthaviravāda, dosl. riječ/govor starješina) iz koje se razvila sarvāstivāda, a kasnije iz nje i vātsīputrīya (sāmmatīya), mahīśaka (kasnije se iz nje razvila škola dharmaguptaka)⁹, kāśyapīya, sautrāntika, dharmottara, bhadrāyānīya, sammatīya i shannāgarika. Iz mahāsāṅghike (pripadnici većinske zajednice) su se razvile škole lokottaravāda, ekavyāvahārika, kaukkutika, bahuśrutīya, praḍnāptivāda, cāityavādin, aparashaila i uttaraśaila.¹⁰

Iz mahāyāne (Veliko vozilo) su se razvile škole mādhyaṃika (pristaše srednjeg puta) i yogācāra (koji vrše jogu)¹¹. Postoji još i škola vaḍḍrayana koja se raširila po Tibetu, Kini, Nepal, Japanu, Bhutanu i Mongoliji. Theravādski se buddhizma, kao jedini preostali ogranak tzv. hīnayāne, danas prakticira na Šri Lanki, Burmi, Tajlandu, Kambodži i Laosu, a mahāyānski u Kini, Koreji, Japanu i Tibetu.

Siddhatta Gotama¹² (Siddhārtha Gautama)¹³ rođen je u šumarku Lumbinī (današnji Rummindai u Nepal),¹⁴ kao sin kralja Suddhodane (Śuddhodana; „onaj koji uzgaja čistu rižu“¹⁵) i kraljice

⁸ Katičić (1973: 155).

⁹ Katičić (1973: 155).

¹⁰ <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/E/17>

¹¹ Katičić (1973: 182).

¹² Buddha je poznat i pod drugim imenima. Često se naziva *Śakyamuni* (mudrac iz plemena Śakya). Prema Oldenbergu [1881/2007: 99], nazivanje Gotame Buddhē *Sakyamunijem* je poetsko izražavanje. *Tathāgata* je također način oslovljavanja Buddhē. *Tathā-gata* (onaj koji je tako otišao, ili onaj koji je tako došao- *tathā-āgata*). Oldenberg (1881/2007: 125) napominje da taj naziv opisuje „Savršenog“. Istog je mišljenja i Bhikkhu Ñāṇamoli (1972: 184): „Kako kaže, tako (*tathā*) i učini; kako učini, tako (*tathā*) i kaže: zato (*ga*) se naziva Savršenim“. Sam Buddha je uglavnom upotrebljavao taj naziv kada je govorio o sebi ili o buddhama iz prošlosti i budućnosti. Učenici su ga još zvali *Bhagavā* (Blagoslovljen), *Sattha* (Učitelj), *Sugata* (Dobrodošao ili Blažen)..

¹³ Osobno se ime Siddhatha (skt.) ne javlja u najstarijim izvorima već u kasnijim sjevernoindijskim tekstovima; ovdje je navedeno zbog njegove općepoznatosti.

¹⁴ Schumann (1989: 8).

¹⁵ Schumann (1989: 6).

Māye. Titula Buddha dolazi od glagolskog pridjeva prošlog, *Buddha*, od √BUDH, 1. (probuditi se, postati svjestan, zamijetiti), a paronimi su mu imenice *buddhi* i *prabodha* (svijest i osvještenje kao “probuđenje”).¹⁶

Pripadao je plemenu Sakya (*Sākiya*, *Sakka* ili *Sakya*; *Śākyā*) koje je živjelo u gradu Kapilavatthuu (Kapilavastu), a rođenjem je bio khattiya¹⁷ (*kṣatriya*). Prema predaji, Gotamina je majka Māyā umrla sedam dana nakon poroda, a brigu o njemu preuzela je njezina sestra Mahāpradhāpatī Gotami (Mahāpradhāpatī Gotami). Sudeći prema različitim izvorima, bio je brižno odgajan i štićen od svih negodnosti, patnje i boli. Različiti izvori donose različita objašnjenja za njegovo napuštanje obiteljskoga doma i domaćinskoga života. Jedna skupina tekstova opisuje njegovu nevoljkost da sudjeluje u domaćinskim obavezama i nezadovoljstvo životom unutar obitelji dok druga skupina tekstova kao razlog navodi njegova promišljanja o starosti, bolesti i smrti. Ipak, izvori se slažu da je obiteljski dom (a prema nekim izvorima i suprugu i sina) ostavio u dobi od 29 godina kada je pod okriljem noći otišao u beskućništvo. Nakon šest godina teškog trpljenja postiže probuđenje. Osniva redovničku zajednicu i nastavlja propovijedati i putovati sjevernom Indijom do svoje smrti.

Kada je riječ o vremenskim okvirima njegova života teško je dati precizan podatak. U buddhističkoj su tradiciji prisutne dvije kronologije; sjevernoindijska kratka kronologija i sinhaleška ili duga kronologija. Prema kratkoj kronologiji Buddhin se život omeđuje od 450.-448. g. pr. Kr. do 370.-368. g. pr. Kr., a prema sinhaleškoj ili dugoj kronologiji Buddha je živio od 563. g. pr. Kr. do 483. g. pr. Kr. Izvori za dugu kronologiju su theravādske odnosno sinhaleške kronike Dīpavaṃsa (Dv 6.1) i Mahāvaṃsa (Mhv 5.21)

Važno je naglasiti da ni među stručnjacima za sada nema jednoglasnog odgovora na pitanje kada je živio Gotama Buddha. Ipak, svi se izvori slažu da je umro u dobi od 80 godina, u Kusinari (skt. *Kuśinagar*), tijekom prvih godina vladavine kralja Aḍātasattua (Aḍātaśatru), Bimbisārina nasljednika.

¹⁶ Oldenberg (1881/2007: 3).

¹⁷ U indijskome društvenom ustroju postoje četiri kaste (*vaṇṇa*; *varṇa*) koju čine svećenici (*brahmani*); ratničke i vladarske obitelji koje upravljaju zemljom (*khattiya*, *kṣatriya*); obrtnici (*vessa*, *vaiśya*) i najniži radnici i sluge (*sudda*, *śūdra*).

3. Umjetničke škole u Indiji

3.1. Gandhārska škola

Gandhāra je povijesna regija koja se nalazi na teritoriju današnjeg sjeverozapadnog Pakistana, Afganistana i dijela Uzbekistana i Tadžikistana.¹⁸ Gandhārska umjetnost počela se razvijati početkom nove ere, a njezin kraj pada u 9. stoljeće, kada zamire dolaskom islamskih osvajača na ta područja. Vrhunac razvoja te umjetnosti bio je za vrijeme vladavine kralja Kaniške iz dinastije Kuṣāna koji je vlast preuzeo 120. godine. Ta se umjetnost razvijala zahvaljujući dobrim odnosima između vladara dinastije Kuṣāna i Grčke i Rima. Posebnost ove umjetnosti je jak utjecaj zapada, točnije helenističke i rimske kulture koja se stopila u novu indo-grčku, odnosno indo-rimsku umjetnost koju danas poznajemo kao gandhārsku umjetnost. Kako piše Gönc-Moačanin (1982: 59):

Njena bitna odlika leži u njenu sinkretizmu, u spoju indijske buddhističke misli i elemenata tradicionalne indijske arhitekture te helenističke grčko-rimske plastike.

Helenistički je utjecaj vidljiv u učestalom korištenju akantovog lišća i ukrasa na skulpturama, kovrčavoj kosi, figure su uglavnom u kontrapostu, vrlo se često prikazuje aureola oko Buddhine glave kao znak svetosti, a draperija je oblikovana u mnogo mekih nabora po uzoru na grčki himation koji prekriva oba ramena. Prije grčkog himationa buddhistički su likovi uvijek bili obučeni u tradicionalni indijski *dhoti*.¹⁹ I drugi elementi karakteristični za indijsku umjetnost tog doba potpali su pod helenistički utjecaj. Tako je, primjerice *uṣṇīṣa* (izraslina na glavi odnosno tjemenu, svojevrsna punđa; simbol duhovne moći) poprimila grčki izgled kovrčave kose. Među indijskim elementima valja istaknuti prikazivanje trećega oka na čelu (*ūrṇā*), velike uši kao simbol mudrosti, lotus, kotač nauke, drvo bodhi, otisak dlanova i stopala itd.

Osim skulptura i umjetničkih djela, u gandhārsku se umjetnost također ubrajaju i kovani novci s prikazima grčkih (Zeus, Heraklo, Helij, Hefest, Selena, Apolon, Nika, Atena, Artemida), iranskih i indijskih božanstava,²⁰ razni reljefi i frizevi na svetištima, hramovima, samostanima,

¹⁸ Gönc Moačanin (1982: 59) piše: *Naziv Gandāara poznat je još iz vedskih izvora; spominje se u epovima i u najstarijim buddhističkim tekstovima. Prvi povijesni podaci datiraju iz 520. pr. Kr. s natpisa kralja Dareja u Bisutunu na kojemu se Gandhāra spominje kao 19. satrapija Perzijskog Carstva. Herodot u Perzijskim ratovima spominje Gandhāru kao 7. satrapiju; Aleksandar Makedonski je osvaja 326. pr. Kr., a nakon njegove smrti ta pokrajina dolazi pod vlast Maurya i za Ašoke postaje veliki centar buddhizma. Nadalje se smjenjuju baktrijski vladari, Sake, Parti, da bi na dulji period zavladao Kušani, koji su odigrali važnu ulogu u razvoju gandhārske umjetnosti.*

¹⁹ Odjeća za muškarce, izgledom podsjeća na široke hlače.

²⁰ Gönc Moačanin (1982: 59-68).

stūpama itd.²¹ U doba gandhārske umjetnosti (oko 180.- 200. g.), najvjerojatnije zbog snažnoga grčko-rimskoga utjecaja, po prvi se put pojavljuje figurativni prikaz Buddhe.²² Do tada se Buddha prikazivao samo simbolima, a takva se umjetnost naziva anikonskom. Najčešći simboli kojima se predstavljao Buddha su stopala (Buddhina prisutnost), kotač (simbol prve propovijedi/ Buddhina nauka), stablo (Probuđenje), lotos, suncobran, školjka itd.

3.2. Umjetnost Mathure

Mathurā²³ je grad u pokrajini Uttar Pradeš na sjeveru Indije, a u povijesti je Indije zabilježena kao vrlo bitno trgovačko središte i sjecište brojnih trgovačkih puteva od istoka prema zapadu. Iz dosadašnjih nam je istraživanja poznato da je razdoblje od 2. st. pr. Kr. do 2. stoljeća bilo najintenzivnije razdoblje kovanja novca²⁴ ali i vrhunac urbanizma, razvoja zanata i trgovine.²⁵ U ovaj je period datirano mnoštvo rimskog i autohtonog indijskog kovanog novca, izrađenog najčešće od bakra, olova i bronce.²⁶

Arheološkim je iskapanjem na području Mathure pronađeno mnoštvo figurica i skulptura s prikazom Buddhe. No ipak se čini da sam Buddha nikada nije posjetio Mathuru. Naime, glad koja je u njegovo vrijeme poharala Mathuru možda ga je odvratila od posjete. U jednoj *sutti* zabilježene su sljedeće Buddhine riječi:

Redovnici, Mathurā ima pet nedostataka. Kojih pet? Tlo je neravno; previše je prašine; ima žestokih pasa; zvjerskih yakša, i milostinja se teško dobiva.²⁷

Iako se buddhistička umjetnost u Mathuri počela razvijati otprilike u isto vrijeme kao i ona u Gandhāri, mathurska se umjetnost od gandhārske razlikuje prvenstveno u vidljivo manjem utjecaju grčko-rimske umjetnosti. Buddha ne nosi odjeću po uzoru na toge već autohtonu varijantu - odjeću od muslina koja se nosi na jedno rame te se skuplja u malim prstenastim naborima iznad lijeve ruke.²⁸ Ovakva je odjeća posebno karakteristična za Mathuru prije razdoblja dinastija Gupta (4.-5.st.), kada se ona prikazuje kao posve pripijena uz tijelo, nošena preko oba ramena te složena u manje nabora. Razlika se očituje i u prikazu kose. Naime, ovdje nije onako kovrčava kao u gandhārskoj umjetnosti, već izgleda kao stilizirana puževa kućica.

²¹ Buddhistički spomenici, svojevrsni nadgrobni humci koji se sastoje od kupole s malenim tornjem na vrhu

²² Craven (1997: 77).

²³ U pālijskim tekstovima Madhurā.

²⁴ Srinivasan (1989: 34).

²⁵ Srinivasan (1989: 35).

²⁶ Srinivasan (1989: 34).

²⁷ Srinivasan (1989: 216).

²⁸ Craven (1997: 108.-109.).

Nadalje, aureola oko Buddhine glave puna je ukrasa i uzoraka, a Budhini su kapci izraženiji i deblji. U umjetnosti Mathure ističu se prikazi *yakkhi* (skt. yakṣa), odnosno bića koja se žrtvuju za obične ljude kako bi i obični ljudi mogli postići oslobođenje. Za ta se polu-nebeska bića vjerovalo da obitavaju u drveću i da mogu onima koji traže ispuniti želje.

Buddhistička se umjetnost u Mathuri razvijala od 2. st. pr. Kr. negdje do 6. stoljeća kada zamire i biva potisnuta sve snažnijim hinduističkim utjecajem.

4. Epizode života Gotame Buddhe i njihovi primjeri u umjetnosti

4.1. Začeće i rođenje

Začeće i rođenje Gotame Buddhe opisano je u pālijskome kanonu kao i u svim izvorima koji su ukratko predstavljani u prvome poglavlju ovoga rada. Ipak, treba istaknuti da u pālijskome kanonu nije posvećena velika pažnja Buddhinom začeću i rođenju dok kasniji izvori opširno opisuju te biografske epizode. U pālijskome kanonu opis se rođenja nalazi u *Aćchariya-abbhutadhammasutti* (MN 123), *Mahāpadānasutti* (DN 14) i kraćim ulomcima u *Āṅguttaranikāyi*. *Nidānakathā*, također theravādski izvor, donosi mnogo opširniji prikaz tih događaja i, za razliku od pālijskoga kanona, sadrži popularnu predaju prema kojoj je Bodhisatta ušao u majčinu utrobu u liku bijeloga slona. *Mahāvastu* i *Lalitavistara* sadrže vrlo opširan i detaljan opis Buddhina začeća i rođenja i dodatno ga kite opširnim opisima radosti u svijetu nebesnika. *Buddhaćarita* pak donosi odmjeren prikaz tih epizoda.

Aćchariya-abbhutadhammasutta ili *Sutta* o čudesnom i zadivljujućem iznesena je, prema predaji, u gradu *Sāvattthī* u samostanu *Āṭṭavana*. Iznio ju je prema sjećanju redovnik *Ānanda* koji tvrdi da mu je događaje ispričao sam Buddha. U toj se *sutti* navode čudesne i zadivljujuće osobine blaženoga Buddhe, odnosno čudesnost njegova začeća i rođenja. Tu se tvrdi da Bodhisatta prije začeća/spuštanja u majčinu utrobu boravi sabran i svjestan na nebesima *Tusita*. Kada osjeti da je vrijeme da napusti ta nebesa, spušta se u majčinu utrobu. U tom trenutku javljaju se potresi i snažna svjetlost koja obasjava sve svjetove pa čak i paklove. Dok Bodhisatta boravi u majčinoj utrobi, njegova majka nema nikakvih tegoba; mirna je i spokojna i ne osjeća tjelesnu požudu. Također, ističe se da Bodhisattu u utrobi njegova majka može jasno vidjeti. Navodi se da majka Bodhisattu ne rađa kao druge žene koje sjede ili leže već da ga rađa stojeći. Trudnoća traje točno deset (lunarnih) mjeseci. Pri porođaju ne osjeća bolove ali, po pravilu, umire sedam dana nakon poroda. Po rođenju, Bodhisatta korača sedam koraka i proglašava se najodličnijim na svijetu.

Prikaz u *Nidānakathā* se razlikuje od gore iznesenoga. Tu se pripovijeda kako je jedne noći Buddhina majka, kraljica *Māyā*, usnula neobičan, živopisan san; četiri nebesnika su je uzela i odvela na jezero *Anotatta* na Himalaji. Tamo su ju, nakon kupanja, obukli u nebesku odjeću, namirisali mirisima i okitili cvijećem. Polegli su je tada na nebeski kauč. U tom trenutku *Māyā* je ugledala bijeloga slona kako ju triputa obilazi, noseći bijeli cvijet lotosa u surli te blago ulazi u njezinu utrobu kroz desnu stranu. Kad se probudila, kraljica je ispričala taj san kralju *Suddhodani*, a on je pozvao tumače znakove koji su mu najavili izvanrednost njegova sina. Za točno deset mjeseci kraljica je *Māyā*, na putu iz *Kapilavathua* prema svojim roditeljima u

Devadahu, zastala u gaju Lumbinī i tamo, stojeći i držeći se za granu stabla porodila. Buddha je rođen čistog tijela, neuprljan krvlju i drugim tjelesnim izlučevinama. Čim se rodio sveznaujući je znao govoriti i hodati.²⁹ Učinio je sedam koraka u smjeru sjevera i proglasio se najodličnijim na svijetu. U Lalitavistari se pripovijeda kako je na mjestu svakog njegovog koraka niknuo cvijet i da je drveće u njegovoj blizini procvalo, iako tada nije bilo doba cvatnje.³⁰ U Suttanipati se navodi kako su izvanrednost Buddhina rođenja ali i znakovi na Buddhinome tijelu potakli Suddhodanu da okupi mudrace koji su prerekli da će Gotama postati ili veliki vladar (ako nastavi živjeti domaćinskim životom) ili veliki isposnik/asket (ako napusti obitelj i ode u beskućništvo). Trideset i dva znaka tjelesnoga savršenstva nalaze se pobrojana u Lakkhaṇasutti Dīghanikāye (DN 30).

Mahāvastu i Lalitavistara donose, kako je rečeno, mnogo opširniji opis začeća i rođenja ali se u bitnome slažu s opisom u Nidānakathi. Kada je riječ o razlikama, može se spomenuti da se u Mahāvastuu inzistira da Buddha nije začet spolnim putem što je jedno od prepoznatljivih učenja kasnijega, mahāyanskoga buddhizma.

²⁹ Ñāṇamoli (1972: 5).

³⁰ Dio iz *Lalitavistare*, početak nove ere, škola *sarvāstivāda*.

Slika 1. *Māyin san* (Buddhino začéće), cca. 2. st.

Reljefna ploča od crnog škriljevca, 16.5x19.4cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Indijski muzej u Kalkuti.

Ova se tematika u skulpturama prikazuje uvijek na sličan način- Māyā spava na ležaju u svojim odajama dok iznad nje lebdi slon koji simbolizira Buddhu i njegovo začéće.

(preuzeto s: The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art (New York, N.Y.), Kurt A. Behrendt - Google Knjige, 12. kolovoza 2021., str. 38)

Slika 2. *Māyīn san*, 2. st.

Skulptura od bazalta, 18x27x6.2cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Indijski muzej u Kolkati.

Skulptura prikazuje Māyū kako spava na ležaju dok joj kroz desni bok u utrobu ulazi bijeli slon. (preuzeto s: [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#), 12. kolovoza 2021.)

Slika 3. *Rođenje Buddhe*, cca. 400.-500. g.

Reljefna ploča od pješčenjaka, segment.

Sarnath.

Indijski muzej u Kolkati.

Māyā se drži za granu drveta *sāl*, desno od nje je njezina sestra Mahāpadāpatī, a lijevo je tek rođeni Buddha kojeg Śakra³¹ prima u naručje. Lijevo od njih su prikazana dva polu-božanstva Nanda i Upananda, koji nadgledaju Buddhu dok čini prvih sedam koraka. Krajnje lijevo dolje je prikaz Buddhinog velikog odlaska u isposništvo. Gore lijevo je prikazan Buddha kako reže kosu mačem prije odlaska.

(preuzeto s [Life scenes of the Buddha - unknown — Google Arts & Culture](#), 08. kolovoza 2021.)

³¹ Śakra (*Sakka*; *Śakra*), vladar na nebesima Trāyastriṃśa.

Slika 4. *Rođenje Buddhe*, Pala, cca. 10. st.

Skulptura od bazalta, 37.8x24.2x10 cm.

Povijesna regija Gandhāre.

Indijski muzej u Kolkati.

Tijekom poroda Māyā stoji i drži se za granu; desno je Brahma s tri lica, a iznad njega Višnu s četiri ruke. Lijevo na pet lotosa stoji Buddha, a dolje desno pored Māye je Indra. Dva sljedbenika sjede na dnu. Skulptura je lijep primjer kasne umjetnosti Gandhāre.

(preuzeto s: [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#), 14. kolovoza 2021.)

Slika 5. *Rođenje Buddhe*, cca. 2. st.

Reljefna ploča od crnog škriljevca, 16x19.7cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Ova reljefna ploča s područja Gandhāre prikazuje Buddhino rođenje.

(preuzeto s [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\)](#), Kurt A. Behrendt - [Google Knjige](#), 15. kolovoza 2021., str. 37)

4.2. Odlazak u isposništvo

Nakon što mu je mudrac zvan Asita prorekao da će Gotama postati velik čovjek ali ne kao ratnik i vladar već kao isposnik, Suddhodana je Gotamu odlučio odgajati kao plemića. Podario mu je svu raskoš, ugodu, zaštitu, obasipao ga je pažnjom i omogućavao lagodan život u nadi da mu sin nikada neće otkriti vanjski svijet i poželjeti postati isposnik. Međutim, tijekom četiri izlaska u perivoj smješten izvan grada okruženoga zidinama, Gotama je ugledao starca, bolesnika položenoga na ležaj, mrtvaca kojega je uplakana rodbina vodila na mjesto spaljivanja i, konačno, lutajućega isposnika obučenoga u jednostavnu žutu halju. Pogled na blage kretnje i smireno lice isposnika duboko se dojmio Gotame i probudio mu želju za konačnim oslobođenjem od patnje koju donose starenje, oboljevanje i smrt. Jedne odlučujuće noći, Gotama na leđima svoga konja Kaṅṭhake i uz pomoć sluge Čhanne napušta suprugu Yasodharu (skt. Yaśodharā)³², tek rođenoga sina Rāhulu i obiteljski dom:

Skučen je domaćinski život, mračno mjesto; sloboda je u napuštanju. Pomislivši tada tako, on napusti dom.³³

Tražeci oslobođenje od patnje, pridružio se učiteljima Āḷāri Kālāmi i Uddaki Rāmaputti (Udraka Rāmaputra), no shvatio je da ga njihova učenja neće dovesti do cilja pa ih napušta. Priključuje se potom petorici isposnika s kojima predano prakticira ekstremne načine trapnje. Mnogi izvori nabrajaju te prakse i opisuju posljedice koje su imale na Gotamino tijelo: zbog gladovanja mu se koža naborala, kosti su mu postale vidljive, mogao je „osjetiti kralježnicu držeći se za trbuh“, oči su mu upale, vid oslabio, koža potamnila. Ipak, nakon nekog vremena, shvatio je da samomučenje ne donosi željeni plod i odlučio prekinuti post i povratiti tjelesnu snagu. Vidješi da Gotama odustaje od trapnje, petorica su ga isposnika razočarano napustila. Gotama je pak otišao u Bodhgayu, našao ugodno mjesto pored rijeke i sjeo u sjenu velike indijske smokve ili svetog drva pipal *assattha* (*aśvattha*) i odlučio da se neće ustati sve dok ne dosegne probuđenje, odnosno oslobođenje od kruga neprestanih prerađanja i patnje koju to prerađanje donosi.³⁴

O Buddhinom odlasku u isposništvo govore, između ostaloga, Mahāpadānasutta (DN, sutta broj 14), Ariyapariyesanasutta (MN, sutta br. 26), Mahāsaććakasutta (MN, sutta br. 36), Bhayabheravasutta (MN, sutta br. 4) i Mahāvastu (2. 150–158) itd.

³² Naziva se još i Bimbadevī, Gopā i Bhaddakaćcā. V. Oldenberg (1881/2007: 103) i Chalmers (1895: 232).

³³ Mahāsaććakasutta (MN 1. 240, sutta broj 36).

³⁴ Navedeno prema Nidānakathī. V. i Katičić (1973: 149).

Slika 6. *Buddhin odlazak u isposništvo*, 100.-200. g.

Reljefna ploča od crnog škrljevca, 48x54x8.6cm.

Povijesna regija Gandhāre.

Indijski muzej, Kolkata.

Buddha odlazi u isposništvo na leđima konja Kaṅṭhake,³⁵ na dnu je dvoje *yakṣa* koji podupiru konja kako bi Gotama mogao nečujno otići iz palače. Desno je Čanna (Čandaka) koji drži suncobran te Vaḍrapani (*yakṣa*). Ispred Gotame je Māra³⁶ s mačem u rukama dok je iza njega nebesnik sklopljenih ruku. Tri figure u gornjem uglu mogle bi biti Mārina pratnja od kojih jedna drži mač dok se druga, vjerojatno božica Rati, može možda smatrati zaštitnicom Kapilavastua. (preuzeto s: https://artsandculture.google.com/asset/_/2AGVsdCGtZ5CAw, 23. kolovoza 2021.)

³⁵ Strong (2004: 65).

³⁶ Demon, napasnik, ime mu se izvodi iz korijena *mar* (umrijeti) i znači „smrt“.

Slika 7. *Buddhin odlazak u isposništvo*, cca. 100.-200. g.

Reljefna ploča od vapnenca, 123.30x86.20x11 cm.

Amaravati.

Britanski muzej.

(preuzeto s: https://artsandculture.google.com/asset/limestone-relief-panel-depicting-the-great-departure-of-prince-siddhartha/EwHd6uOU1WsE_g, 08. rujna 2021.)

Slika 8. *Buddha tijekom posta i asketizma*, cca. 3.-5. st.

Skulptura od crnog škriljevca, 27.8cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāra.

Skulptura prikazuje Gotamu tijekom razdoblja intenzivne trapnje, odnosno prije probuđenja dok je živio asketskim načinom života. To je vidljivo u vrlo izraženim kostima i vidljivim žilama. Na dnu je skulpture prikazan Gotama kako pripovijeda onoj petorici isposnika u čijem je društvu boravio prije negoli je odlučio prekinuti trapnju i intenzivno mučenje tijela. Skroz desna figura na donjem dijelu skulpture najvjerojatnije prikazuje pokrovitelja koji je donirao skulpturu.

(preuzeto s: The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art (New York, N.Y.), Kurt A. Behrendt - Google Knjige, 23. kolovoza 2021., str. 57)

Slika 9. *Buddhino trapljenje i post*, vrijeme nastanka nepoznato.

Skulptura od crnog škriljevca, 53.34x83.82x25.4cm.

Sikri (regija Gandhāre), Khaibar Pakhtun Khuwa, Pakistan.

Ova skulptura predstavlja jedan od najljepših primjeraka gandhārske umjetnosti. Očita je posvećenost detaljima i vjernom prikazu sve patnje koje je sa sobom donijelo ekstremno samomučenje. Na vrhu se Buddhine glave nalazi *uṣṇīṣa*, oko glave ima aureolu te je omotan naboranom haljinom.

(preuzeto s: [The Gandhara Gallery - Lahore Museum](#) — Google Arts & Culture, 12. kolovoza 2021.)

Slika 10. *Buddhina glava tijekom posta*, cca. 3.-5. st.

Skulptura od crnog škrljevca, 13.7cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Na ovom primjeru gandhārske umjetnosti zapadni je utjecaj vidljiv u kovrčavoj, gustoj kosi. Indijski su elementi *uṣṇīṣa* na vrhu glave i velike uši. Oči su upale, poluotvorene, a jagodice vrlo izražene. Ovaj primjer vrlo slikovito prikazuje samomučenje i ustezanje od hrane kojoj se Buddha podvrgnuo ne bi li dosegao probuđenje (*bodhi*).

(preuzeto s The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art (New York, N.Y.), Kurt A. Behrendt - Google Knjige, 24. kolovoza 2021., str. 56)

4.3. Probuđenje (*bodhi*)

Nakon što je odlučio odustati od trapnje, Gotama je povratio tjelesnu snagu. Otišavši na osamljeno mjesto, sjeo je podno stabla i usredotočio se na oslobođenje od patnje. Tada je imao 35 godina. Iako izvori donose različite opise njegova probuđenja ovdje će se navesti sadržaj probuđenja kako je naveden u npr. u Bhayabheravsutti (MN, br. 4) i Mahasaććakasutti (MN, br. 36). Prema tom izvoru, Gotama je prvo dosegao četiri stupnja zadubljenja. To su:

1. stupanj: prestanak osjetilnih želja i nepoželjnih stanja uma popraćenih razmišljanjem i promišljanjem; blagostanje koje proizlazi iz nevezanosti;
2. stupanj: prestanak razmišljanja i promišljanja, razvoj spokoja i usmjerenosti; blagostanje koje proizlazi iz koncentracije;
3. stupanj: prestanak ushita u korist slobode od afekata; smirenost i svjesnost s tjelesnom lakoćom;
4. stupanj: prestanak osjećaja užitka i boli; razvoj smirenosti bez radosti i tuge u svjesnosti i čistoći.³⁷

Nakon toga je, u tri dijela noći, stekao tri znanja:

1. znanje o prijašnjim rođenjima

Prisjetio sam se mnogih prošlih postojanja kroz koja sam prošao: jedno rođenje, dva rođenja, tri, četiri, pet, deset, dvadeset, trideset, četrdeset, stotinu, tisuću, stotinu tisuća rođenja, u raznim svjetskim razdobljima. (Znao sam:) „Bio sam tamo, takvo mi je bilo ime, takva je bila moja obitelj, takva moja kasta, moj način života. Doživio sam takvu i takvu dobru i lošu sreću, i takav je moj kraj. Umrijevši, tamo sam ponovo oživio, takvo mi je bilo ime i takav je bio moj kraj. Na ovaj način prisjetio sam se mnogih dosadašnjih postojanja s njihovim različitim karakterističnim obilježjima i okolnostima. To sam znanje stekao u prvoj noćnoj straži.³⁸

2. znanje o poimanju prirodnog zakona etičke uzročnosti (*kamma*)³⁹

Nebeskim okom, pročišćenim i izvan dosega ljudskog vida, vidio sam kako bića nestaju i ponovno postaju. Vidio sam visoko i nisko, sjajno i beznačajno, i kako je svaki prema svojoj

³⁷ Schumann (1989: 54). MN 36.25.

³⁸ Schumann (1989: 55). MN 36.26.

³⁹ *karman* je sve što činimo, djela, djelovanje koje utječe na naše buduće rođenje; u skladu s djelima bića se prerađaju u nekom od šest svijetova - kao nebesnici, ljudi, duhovi, životinje, u paklenom svijetu ili u svijetu demona; sve ovisi o karmanu nakupljenom u prošlim životima; karman može biti *kusala* (povoljan) ili *akusala* (nepovoljan).

kammi postigao povoljan ili bolan preporod. Prepoznao sam: "Ona bića koja zlo koriste tijelo, govor i misao dobit će nakon razbijanja tijela pri smrti bolno ponovno rođenje, potonut će, propasti i (otići u) pakao. Ali ona koja dobro koriste tijelo, govor i misli postići će povoljan preporod i (otići) u nebo."⁴⁰

3. znanje o konačnom oslobođenju.

Moje oslobođenje je zajamčeno, ovo je moje zadnje rođenje, više neće biti ponovnog nastajanja!⁴¹ (MN 26.21).

Prema tradiciji, prve noći punog mjeseca u mjesecu Vesākha (travanj/svibanj), oko 528. g. pr. Kr., Gotama je doživio probuđenje (*bodhi*) i postao Probuđeni (*Buddha*) nakon 49 dana sjedenja pod drvetom. U tom je trenutku pala kiša cvijeća,⁴² Buddha je ispustio lavovski urlik, konačno oslobođen od okova, a demon Māra je doživio poraz.

Kasnija djela kao što su Lalitavistara, Buddhacarita i Mahāvastu donose opširne opise čuda i zadivljujućih pojava koje su popratile taj najvažniji trenutak Gotamina života. Zahvaljujući tom iskustvu, Gotama je postao dostojan titule Probuđenoga, odnosno postao je Buddha.

⁴⁰ Schumann (1989: 55).

⁴¹ Schumann (1989: 56).

⁴² Katičić (1973: 150).

Slika 11. *Buddha sjedi ispod drveta bodhi*. cca. 2. st.

Reljefna ploča od crnog škriljevca, 18.4x19.1cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Reljef prikazuje Buddhu. Desnom rukom oblikuje *abhayamudru*. Sjedi, okružen sljedbenicima, ispod drveta *bodhi*.

(preuzeto s [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\)](#), Kurt A. Behrendt - Google Knjige, 24. kolovoza 2021., str. 42)

4.3.1. Mārina iskušenja

Od trenutka napuštanja obiteljskoga doma, Gotamu je demon ili napasnik Māra pratio u stopu. U više ga je navrata pokušavao odvratiti od puta ka oslobođenju i navesti ga na krive odluke koje bi unazadile njegovo stremljenje i udaljile od probuđenja. U Nidānakathi se pripovijeda kako je Māra prišao Gotami koji je sjeo pod stablo odlučan da dosegne oslobađajuće znanje, u namjeri da ga omete i pokoleba. Praćen golemim brojem svojih sljedbenika napao je Gotamu prvo snažnim vjetrom, onda pješčanom olujom pa obilnom kišom, bujicom blata, vatrenim kuglama i neprobojnom tamom. Usprkos napadima, Gotama ostaje smiren i nepokoleban u svome naumu. Povremeno je Māra prikazan kako šalje svoje kćeri da zavedu Gotamu, obećavajući mu lagodan život.⁴³ Māra napada ili iskušava Gotamu čak i nakon njegova probuđenja. Posljednji mu put prilazi nedugo prije Buddhine smrti, tražeći ga da umre i napusti svijet i svoju redovničku zajednicu. Buddha odbija Māru ali najavljuje svoju smrt po isteku tri mjeseca. Taj je posljednji susret dvojice suparnika opisan u Mahāparinibbanasutti (DN, br. 16), a nekoliko se pripovijesti o Māri i Buddhi nalazi i u Mārasaṃyutti Saṃyuttanikāye kao i u Mahāvaggi Vinayaṭṭake.⁴⁴

⁴³ Imena Marinih kćeri su: Žudnja (*Taṇhā*), Dosada (*Arati*) i Razvrat (*Ragā*) (Ñāṇamoli (1972: 62).

⁴⁴ Oldenberg (1881/2007: 291).

Slika 12. *Māra s kćerima pokušava odvratiti Buddhu s pravog puta*, 400.-500. g.

Reljefna ploča od pješčenjaka, segment.

Sarnath.

Indijski muzej u Kolkati.

Māra u pratnji demona i svoje tri kćeri pokušava omesti Buddhu u njegovim naporima i odvratiti ga s pravog puta.

(preuzeto s: [Life scenes of the Buddha - unknown](#) — Google Arts & Culture, 08. kolovoza 2021.)

4.4. Pokretanje kotača nauke

Nakon što je dosegao probuđenje, odnosno znanje za koje je vjerovao da ga je oslobodilo nužnosti ponovnoga rođenja, Gotama je odlučio to znanje zadržati za sebe misleći da na svijetu nema nikoga tko bi to duboko znanje mogao razumjeti. Brinući se za bića zarobljena u krugu patnje, nebesnik Brahmā Svayāmpati došao je do Buddhe i zamolio ga da ne ostavi ljude u ropstvu uzrokovanom neznanjem (*avidhja*) i žudnjama (*taṇhā/trṣṇā*) već da im pomogne svojim propovijedanjem. Buddha, iz suosjećanja spram ljudi (*karuṇa*), pristaje podijeliti svoje znanje. Svoj nauk (*dhamma/dharma*) prvo je poželio podijeliti s dvojicom prijašnjih učitelja ali nebesnici mu javljaju da su obojica nešto ranije preminula. Sjetio se onda one petorice isposnika u čijem je društvu boravio u vrijeme trapnje i odlučuje otići u Benares kako bi ih pronašao.

Kad su ga vidjeli da prilazi, ti su ga isposnici isprva hladno dočekali, nazvavši ga izdajnikom, izjelicom i slabićem. No Buddhina ih duboka smirenost i staloženost uvjerava da je on zaista doživio preobražavajuće iskustvo. Taj se susret zbio u Isipatani, Parku Jelena gdje je pokrenut kotač nauke, odnosno gdje je iznesena prva Buddhina propovijed. Glavni dijelovi te propovijedi jesu:

1. srednji put (*majjhimanagga; madhyamamārga*) je uz četiri plemenite istine jedini pravi smjer kojim pojedinac treba ići kako bi dokinuo patnju;
2. četiri plemenite istine jesu istina o patnji, o nastanku patnje, o ukinuću patnje te o ukidanju patnje. Uzroci patnje su ljudska požuda, htjenje, žeđ (*taṇhā; trṣṇā*) koja izaziva strasti za postignućem, postojanjem, uživanjem i moći, te neznanje (*avidyā*). Četvrta plemenita istina govori o putu kojeg treba slijediti kako bi se patnja prekinula, a sastoji se od osmerostrukog plemenitog puta.
3. osmerostruki plemeniti put vodi do okončanja patnje, a sastoji se od ispravnog uvjerenja, ispravne odluke, ispravnog govora, ispravnog djelovanja, ispravnog života, ispravnog nastojanja, ispravnog razmišljanja te ispravnog zadubljenja.⁴⁵

Prva je propovijed opisana u Dhammacakkappavattanasutti⁴⁶ Samyuttanikāye (SN 56.11).

⁴⁵ V. str. 6. i 7 ovoga rada.

⁴⁶ Skt. *Dharmacakraṣṭavartanāsūtra*.

Slika 13. *Buddha propovijeda*, cca. 2. st.

Skulptura od škrljevca, 79x45x16cm.

Povijesna regija Gandhāre.

Indijski muzej u Kolkati.

Skulptura prikazuje Buddhu u položaju *padmāsana* dok drži ruke u *vyakhyana mudri* (propovjednički stav). Skulptura je klasičnog gandhārskog stila: aureola je vrlo jednostavna, kosa je kovrčava, uši izdužene, urna prisutna, a oči nateknute i sklopljene.

(preuzeto s [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#), 17. kolovoza 2021.)

Slika 14. *Prva propovijed; Pokretanje kotača nauke (Dhammacakkapavattanasutta)*, 100.-200. g.

Reljefna ploča od crnog škrljevca, 38.5x68.5x9.5cm.

Indijski muzej u Kolkati.

Buddha prekriženih nogu sjedi na postolju koje ima kotač na stupu, a ispod njega su dva jelena koji sjede leđa uz leđa i ukazuju na mjesto održavanja prve propovijedi (Park jelena). Nosi ogrtač zvan *ubhayansika sanghati*.⁴⁷ Desna mu je ruka u položaju (*mudra*) zvanom *abhaya*⁴⁸ dok lijevom drži draperiju. Desno od njega sjede tri njegova učenika, a s lijeve dvojica. Oni su također odjeveni u redovničke halje i sjede na travnatom sjedalu (*kuśa*). Ostatak prisutnih na

⁴⁷ Odjeća, haljina koja pokriva oba ramena, za razliku od *ekansika sanghati* koja pokriva samo jedno rame.

⁴⁸ *Mudra* (gesta) mira, zaštite, smirenosti; desna je ruka podignuta uspravno, savinuta u laktu, dlana okrenuta prema govorniku ispruženih i skupljenih prstiju u ravnini s ramenom.

ovom frizu čine plemeniti ljudi i nebeska bića koja svoje ruke drže sklopljene u znaku poštovanja ili drže lotus i neko drugo cvijeće za štovanje.

(preuzeto s [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#), 28. kolovoza 2021.)

Slika 15. *Buddhina prva propovijed*, cca. 2. st.

Reljefna ploča od crnog škriljevca, 28.6x32.4cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Ovaj dio reljefne ploče prikazuje Buddhu u društvu petorice isposnika odjevenih u redovničke halje dok je na skroz desnoj strani prikazan, vrlo vjerojatno, pokrovitelj. Buddha u desnoj ruci drži kotač nauke koji simbolizira njegovo učenje (*dhamma*; *dharma*).

(preuzeto s [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\)](#), Kurt A. Behrendt - Google Knjige, 24. kolovoza 2021., str. 39)

Slika 16. *Propovijedajući Buddha s Avalokiteśvarom i Maitreyom*, cca. 100.-200. g.
Reljefna ploča od crnog škriljevca, 52.5x39.8x8.8cm.
Indijski muzej u Kolkati.

Buddha sjedi na rascvjetalom lotusu a iznad glave mu je rajsko cvijeće. Uz njega su prikazani Maitreya (budući Buddha) i Avalokiteśvara (*bodhisattva*). Gandhārski su *bodhisattve* ponekada prikazani s turbanom, što je klasična kušānska forma.⁴⁹

⁴⁹ Coomaraswamy (1972: 20).

(preuzeto s: Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture, 18. kolovoza 2021.)

Slika 17. *Dhammacakkapavattanasutta*, cca. 400.-500. g. n. e.

Reljefna ploča od pješčenjaka, segment.

Sarnath.

Indijski muzej u Kolkati.

Buddha u položaju *pralambapada* na postolju od lotusa, ima aureolu oko glave, uz njega su Vađrapani (nositelj groma, stalni pratilac Buddhe u gandhārskoj umjetnosti) i budući buddha Maitreya.

(preuzeto s [Life scenes of the Buddha - unknown](#) — Google Arts & Culture, 08. kolovoza 2021.)

4.5. Ulazak u konačnu *nibbānu* (skt. *nirvāṇa*)

O Buddhinoj smrti saznajemo iz Mahāparinibbanasute (skt. Mahāparinirvaṇasūtra) koja je šesnaesta sutta Dīghanikāye. Mahāparinibbanasuta se sastoji od šest poglavlja i vrlo je vrijedan izvor informacija o zadnjoj godini Buddhina života. To je jedan od proučenijih buddhističkih tekstova i jedan od značajnijih dijelova Buddhine biografije.⁵⁰ Opisan je cijeli proces sprovoda kao i običaja vezanih uz Gotamin pogreb, oblačenja trupla, štovanja Buddhina tijela, kremacije te raspodjele njegovih relikvija po cijeloj Indiji, posebice tijekom vladavine kralja Ašoke za čije se vladavine buddizam širio ne samo u Indiji, već i u okolnim zemljama, uključujući Kinu, Tajland, Šri Lanku itd.

Buddha je umro u Kusināri na obali rijeke Hiranyavatī u šumarku sandalovine. Smrti je pridonijelo monsunsko razdoblje tijekom kojeg se razbolio u selu Beluvi, ali je snagom volje odgodio svoju smrt. Zamolio je neposredno prije smrti svog najvjernijeg sljedbenika Anandu da mu priredi ležaj između dvaju stabala kako bi prilegao i odmorio se. Ponovno, kao i kod rođenja, stabla su procvjetala i stala sipati cvijeće po Buddhinu tijelu; s nebesa se začula glazba u počast umirućem.

Njegove su posljednje riječi bile: “Doista, o sljedbenici, kažem vam: prolazno je svako uobličjenje; težite bez prestanka.” U trenutku njegove smrti zatresla se zemlja i odjeknula grmljavina. Njegovo je tijelo, prema predaji, spaljeno sa svim počastima koje pripadaju tzv. univerzalnim kraljevima (*ćakkavattin*, *ćakravartin*).⁵¹

⁵⁰ Strong (2004: 98).

⁵¹ Oldenberg (1881/2007: 190).

Slika 18. *Mahāparinibbāna*, cca. 400.-500. g.

Reljefna ploča od pješčenjaka, segment.

Sarnath.

Indijski muzej u Kolkati.

Buddhino tijelo položeno na ležaju u sredini i okruženo ožalošćenim sljedbenicima.

(preuzeto s [Life scenes of the Buddha - unknown](#) — Google Arts & Culture, 08. kolovoza 2021.)

Slika 19. *Buddhin ulazak u konačnu nibbanu*, cca. 2.– 4. st.

Reljefna ploča od crnog škriljevca, 66x66cm.

Pakistan, povijesna regija Gandhāre.

Preuzeto od Behrendt, Kurt A. (2007). *The Art of Gandhāra: In the Metropolitan Museum of Art*, The Metropolitan Museum of Art (vidi: [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#)) (preuzeto 2. rujna 2021.)

5. Zaključak

U ovome su redu sažeto predstavljeni glavni izvori za proučavanje životopisa Gotame Buddhe. Najveća je pažnja posvećena palijskome kanonu škole theravāde budući da je taj kanon jedini sačuvan u cijelosti. Kanoni ostalih škola sačuvani su fragmentima, najčešće u kineskim ili tibetskim prijevodima. Osim pālijskoga kanona, u radu su ukratko opisana i druga istaknuta djela buddhističke književnosti: Mahāvastu, Buddhačarita, Nidānakathā i Lalitavistara. Riječi je potom bilo o dvije istaknute umjetničke škole prisutne u sjevernoj Indiji: gandharskoj i mathurskoj. U radu su se nastojala prikazati njihova glavna obilježja ali i razlike među njima. Svaka je biografska epizoda oprimjerena ilustracijama, a naglasak je stavljen na gandhārsku umjetnost. Posebnost ove umjetnosti leži u vidljivom prožimanju grčko-rimskih i indijskih elemenata.

6. Literatura

1. Anikonizam u buddhizmu. https://en.wikipedia.org/wiki/Aniconism_in_Buddhism (pristupljeno 23. srpnja 2021.)
2. Behrendt, Kurt A. (2007). *The Art of Gandhāra in The Metropolitan Museum of Art*, [The Art of Gandhara in The Metropolitan Museum of Art | MetPublications | The Metropolitan Museum of Art \(metmuseum.org\)](https://www.metmuseum.org/art/metpublications/the-art-of-gandhara-in-the-metropolitan-museum-of-art) (pristupljeno 18. kolovoza 2021.)
3. Coomaraswamy, A. K. (1972). *The origin of the Buddha image*, New Delhi: Munshiram Manoharlal
4. Craven, R. C. (1997). *Indian Art: A Concise History*, London: Thames and Hudson
5. Degé Kangyur (2013./2021.). *The play in full. Lalitavistara*. (preveo: Dharmachakra Translation Committee). <https://read.84000.co/translation/toh95.html> (pristupljeno 18. rujna 2021.)
6. Eng Jin, O. (2017). *SN56.11 Dhammacakkappavattana Sutta - Pāli to English Translation* (Grammar), https://www.academia.edu/32260621/SN56_11_Dhammacakkappavattana_Sutta_P%C4%81li_to_English_Translation_Grammar (pristupljeno 21. srpnja 2021.)
7. Gönc Moaçanin, K. (1982). Grčki bogovi u Indiji: umjetnost Gandhāre. *Latina et Graeca*, sv. 1, br. 20, 59-68. Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/223536> (pristupljeno: 16. svibnja 2021.)
8. Katičić, R. (1973). *Stara Indijska Književnost*. Zagreb: Nakladni Zavod MH
9. Krishan, Y. (1996). *The Buddha Image: Its Origin and Development*. New Delhi: Munshiram Manoharlal, <https://books.google.hr/books?id=kDyJh--iaLOC&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false> (pristupljeno 27. kolovoza 2021.)

10. Marković, V. (ur.) (1985). *Tako je govorio Buda*. (prijevod: Srbislava Elezović Lazić). Beograd: Grafos. (Naslov originala: *La parole du Bouddha*).
11. Ñāṇamoli, B. (1972). *The life of the Buddha. As it Appears in the Pali Canon the oldest Authentic Record*. Kandy: Buddhist Publication Society.
12. Oldenberg, H. (2007.), *Buddha – Njegov život, njegovo učenje, njegova zajednica* (prijevod: Boris Mikulić). Demetra, Zagreb ([1881]. *Buddha Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, Berlin-Stuttgart: Cotta, 7. izd. 1920. Na temelju 7. izd., novo izdanje s pogovorom i registrom priredio Helmuth von Glasenapp, Stuttgart, 1961. pretisak Stuttgart: Magnus Verlag).
13. Robert Chalmers (1895.). *The Jātaka or Stories Of The Buddha's Former Births*. vol. 1. Cambridge: At The University Press. <https://archive.org/details/jatakaorstoriesofb01cove/page/n9/mode/2up> (pristupljeno 21. rujna 2021.)
14. Sabita Kumari (2012.). *Proceedings of the Indian History Congress*. vol. 73. Indian History Congress. <https://www.jstor.org/stable/44156202> (pristupljeno 21. srpnja 2021.)
15. Schumann, H. W. (1989). *The Historical Buddha: The Times, Life and Teaching of the Founder of Buddhism*. (prijevod s njemačkog: M. O'C. Walshe). London: Arkana ([1982]. *Der Historische Buddha*, Eugen Diederichs Verlag GmbH).
16. Senart, Èmile (izd.) (1882.), *Mahāvastu-avadānaṃ*, sv. 1. Société asiatique Paris: À l'Imprimerie Nationale.
17. Senart, Èmile (izd.) (1890.), *Mahāvastu-avadānaṃ*, sv. 2. Société asiatique Paris: À l'Imprimerie Nationale.
18. Senart, Èmile (izd.) (1897.), *Mahāvastu-avadānaṃ*, sv. 3. Société asiatique Paris: À l'Imprimerie Nationale.

19. Sokka Gakkai. Nichiren Buddhism Library.
<https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/E/17> (pristupljeno 19. rujna 2021.)
20. Srinivasan, D. M. (ur.) (1989). *Mathurā: The Cultural Heritage*. New Delhi: American Institute of Indian Studies, Manohar.
21. Statista. <https://www.statista.com/statistics/374666/countries-with-the-largest-buddhist-population/> (pristupljeno 16. rujna 2021.)
22. Strong, S. J. (2004). *Relics of the Buddha*, Princeton: Princeton University Press
23. SuttaCentral: *Early Buddhist texts, translations, and parallels*, <https://suttacentral.net/> (pristupljeno 24. srpnja 2021.)

7. Popis ilustracija

1. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#). (pristupljeno 12. kolovoza 2021.)
2. Google Arts and Culture. *Indian Buddhist Art*. [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 12. kolovoza 2021.)
3. Google Arts and Culture. *Life scenes of the Buddha*. [Life scenes of the Buddha - unknown — Google Arts & Culture](#), (pristupljeno 08. kolovoza 2021.)
4. Google Arts and Culture. *Indian Buddhist Art*. [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 14. kolovoza 2021.)
5. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#) (pristupljeno 15. kolovoza 2021.)
6. Google Arts and Culture. https://artsandculture.google.com/asset/_/2AGVsdCGtZ5CAw (pristupljeno 23. kolovoza 2021.)
7. Google Arts and Culture. British Museum. London. https://artsandculture.google.com/asset/limestone-relief-panel-depicting-the-great-departure-of-prince-siddhartha/EwHd6uOU1WsE_g (pristupljeno 08. rujna 2021.)
8. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#) (pristupljeno 23. kolovoza 2021.)

9. Google Arts and Culture. *The Gandhara Gallery*. [The Gandhara Gallery - Lahore Museum — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 12. kolovoza 2021.)
10. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#) (pristupljeno 24. kolovoza 2021.)
11. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#) (pristupljeno 24. kolovoza 2021.)
12. Google Arts and Culture. *Indian Buddhist Art*. [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 08. kolovoza 2021.)
13. Google Arts and Culture. *Indian Buddhist Art*. [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 17. kolovoza 2021.)
14. Google Arts and Culture. *Indian Buddhist Art*. [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 28. kolovoza 2021.)
15. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. [The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art \(New York, N.Y.\), Kurt A. Behrendt - Google Knjige](#) (pristupljeno 24. kolovoza 2021.)
16. Google Arts and Culture. *Indian Buddhist Art*. [Indian Buddhist Art - Indian Museum, Kolkata — Google Arts & Culture](#) (pristupljeno 18. kolovoza 2021.)
17. Google Arts and Culture. *Life scenes of the Buddha*. [Life scenes of the Buddha - unknown — Google Arts & Culture](#), (pristupljeno 08. kolovoza 2021.)

18. Google Arts and Culture. *Life scenes of the Buddha*. Life scenes of the Buddha - unknown — Google Arts & Culture, (pristupljeno 08. kolovoza 2021.)

19. Kurt A. Behrendt. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art. The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art - Metropolitan Museum of Art (New York, N.Y.), Kurt A. Behrendt - Google Knjige (pristupljeno 2. rujna 2021.)

Popis pokrata

DN.....	Dīghanikāya
MN.....	Majjhimanikāya
SN.....	Samyuttanikāya
Mhv.....	Mahāvamsa
Dv.....	Dīpavamsa